

ЧОМУ ПРО ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ГОВОРИТИ ВАЖЧЕ, НІЖ ПРО ІНШІ ТРАВМІВНІ ПОДІЇ В УКРАЇНІ? ПСИХОАНАЛІТИЧНИЙ ПОГЛЯД

WHY IS IT HARDER TO TALK ABOUT THE HOLODOMOR OF 1932–1933 THAN ABOUT OTHER TRAUMATIC EVENTS IN UKRAINE? PSYCHOANALYTICAL VIEW

Статтю присвячено психоаналітичному аналізу феноменів «оніміння» щодо теми Голодомору в сучасному буденному дискурсі й у психотерапії українців. У статті здійснено короткий огляд актуальних психологічних, історичних і соціологічних досліджень і спостережень, пов'язаних із реаліями та наслідками Голодомору 1932–1933 років в Україні, для сьогодення. Автором сформульовано гіпотези щодо трьох можливих питомих чинників для складнощів символізувати травмівний досвід Голодомору: почуття провини, сорому й неметаболізований психотичний досвід. Грунтуючись на метасихології психоаналізу, лінгвістичних засадах психоаналізу та клінічній практиці, автор припускає, що в пам'яті про цю травму зберігаються такі гострі й лякаючі для психіки переживання, які може бути важливо пригнічувати настільки, що ми готові про них переважно мовчати вже майже століття. Стосовно почуття провини йдеться передусім про провину нащадка того, хто вижив: убивши, з'ївши людину, не вберігши рідних, потураючи радянській владі тощо; що актуалізувало й едипальну проблематику психіки. Сором Голодомору асоціюється з регресією в поведінці та захисною поведінкою для виживання (включно зі зрадою власних цінностей та ідентичності), а також із родинними чи іншими зв'язками з тими, хто вижив. Такий досвід може викликати сильні докори сумління й страх осуду або ж, навпаки, потребувати покриття певними протилежними сенсами – від повного заперечення до ідентифікації з агресором. Крім того, тривала атака по принципу реальності (через викривлення фактів, несправедливість та абсурдність ситуації) і біль сильної фізичної фрустрації буквально затоплювали психічний апарат і були здатні паралізувати можливість метаболізації власного досвіду. Як наслідок, психіка зітхнула з неметаболізованим психотичним досвідом, що в одних випадках призвело до прямої психотичної продукції (марень, деструктивних і самодеструктивних дій), а в інших – до виникнення «лакун» у психіці, що зберігають цей досвід ізолювані.

Ключові слова: Голодомор, психічна травма, позасвідоме, провина, психоз, сором.

The article is devoted to the psychoanalytic view on the phenomena of "numbness" related to the topic of the Holodomor in Ukraine in modern everyday discourse. The article provides a brief review of psychological and historical research and observations related to the current consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. The author hypothesizes that there are three possible specific factors for the difficulty of symbolizing the traumatic experience of the Holodomor: guilt, shame and non-metabolized psychotic experience. Based on the metapsychology of psychoanalysis and clinical practice, the author suggests that the memory of this trauma contains such acute and frightening experiences that it may be so important to repress these representations that we have been silent about them for nearly a century. As for guilt, it is primarily the guilt of the descendant of the survivor; and this survivor may look killing, eating someone, not saving relatives, indulging the Soviet government, etc. In some cases guilt is actualized by the Oedipal topics of the psyche (when some close relatives died, i.e. siblings, parents). The shame of the Holodomor is associated with regression in behavior and protective behavior for survival (including betrayal of one's own values and identity), as well as with family or other links to survivors. Such an experience can cause strong further regret and fear of condemnation, or, conversely, require coverage with certain opposite meanings – from complete denial to identification with the aggressor. In addition, a prolonged attack on the principle of reality (due to distortion of facts, injustice and absurdity of the situation) and the pain of severe physical frustration literally flooded the psychic apparatus and were able to paralyze the ability to metabolize someone's own experience. As a result, the psyche encountered non-metabolized psychotic experience, which in some cases led to direct psychotic production (delusions, destructive and self-destructive actions), and in others – to the emergence of "lacunas" in the psyche for keeping this experience isolated.

Key words: Holodomor, guilt, psychic trauma, shame, unconsciousness.

УДК 159.964.2:94(477) «1932/1933»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.37>

Великоднa М.С.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет,
модератор дивізіону «Психоаналітична психологія і психотерапія»
Національна психологічна асоціація України

Постановка проблеми. Стаття, написана до Дня пам'яті жертв Голодомору, порушує тему, яка зацікавила вже багатьох істориків, психологів, соціологів, політологів [4; 6; 7; 10; 15; 16; 17]. Ідеться про труднощі символізувати, тобто ословеснювати, осмислювати, промовляти, пам'ять саме цієї травми. Ці труднощі психоаналітик-українець може засвідчити й у клінічній практиці роботи з аналізантами, і в самоспостереженні, і в текстах

дослідників Голодомору та його наслідків. Можна з подивом помітити, що нащадки жертв Холокосту легше говорять про Холокост, нащадки жертв кримської депортації легше говорять про депортацію, ба більше, самі українці легше говорять про війну, про анексію, про 90-ті, про інші серйозні й не менш страшні травмівні події свого життя та життя своїх предків. Що ж особливого відбувається з темою Голодомору?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У книзі 2019 року, присвяченій цій темі, Ірина Рева [16] описує Голодомор як досвід, про який неможливо забути, але про який було й залишається дуже складно говорити й писати принаймні з трьох можливих причин:

1) радянська традиція фальсифікації історії, цензури й жорсткої політики заперечення, за якою Голодомор офіційно називався «продовольчими труднощами» (С. Онуфрив назвала це створенням фейкової пам'яті [15]);

2) психічні захисти безпосередніх свідків Голодомору від тривалого незрозумілого травмивного досвіду, включаючи спостереження за повільною смертю близьких, за тим, як знерухомлено лежать діти, як забирають урожай тощо;

3) психічні захисти й опір непрямих свідків і наступних поколінь, пов'язані із жахом переживань, у які неможливо не включатися, говорячи про Голодомор.

За останніми даними (Горбунова, Климчук, 2020 [4]), тільки в 16% сімей жертв Голодомору детально переповідають нащадкам, що сталося. При цьому авторами встановлено, що історії про Голодомор звучать частіше, якщо загинув сусід чи далекий родич, і рідше, коли жертвою став близький член родини.

Інші автори (цит. за Онуфрив, 2018 [15]) також указують на парадокс: достеменно відомо, що опрацювання травми, навіть зазваної попередніми поколіннями, потребує переживання, символізації, опрацювання в слові, однак це з якихось специфічних причин доволі складно здійснити, коли йдеться саме про Голодомор.

Ми пропонуємо розглянути тут можливі три причини такого знакового «оніміння».

У спробі осмислити травмивний досвід Голодомору з урахуванням відкриттів психоаналізу, метапсихології психічного [20], ми припускаємо, що ми маємо справу з пам'яттю, що, окрім болісного досвіду, апелює до психотичних переживань, провини й сорому. І саме провина, сором і спротив психотичному створює перешкоди для опрацювання («метаболізації» [1]) цього досвіду через символізацію.

Як це працює? Одним із найкращих цей феномен після З. Фрейда описав французький психоаналітик Ж. Лакан [12], який, спираючись на відкриття так званого «лінгвістичного перевороту» середини ХХ століття, переконливо показав: функція мови – відсилання (референція) значень до певних позамовних означуваних, отже функція мовлення – породжувати уявлення (через мовне відсилання до них, тобто референцію). Уявлення, у свою чергу, викликають афекти: емоції, почуття, переживання. Говорити про щось – актуалізувати в себе та в Іншому певні уявлення й ті відповідні переживання, які приєднані до цих уявлень. Утім символізація здатна не лише

викликати, а й утамовувати афекти, поступово заспокоювати суб'єкта мовлення під час продовження ланцюжка думок, уявлень і почуттів, метафоризуючи і трансформуючи наявний емоційний досвід.

Постановка завдання. Ідея статті, отже, описати ті гострі й лякаючі для психіки переживання, які може бути так важливо не «вмикати», що ми готові про них переважно мовчати вже майже століття й тим самим затримувати їх опрацювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж обговорити названі явища, звернімося до тих «слідів» Голодомору, які можна спостерігати в безпосередніх жертв і їхніх нащадків, щоб спершу відкинути гіпотезу, що Голодомор нам просто вже не болить, оскільки відбувся доволі давно.

На факт існування прямих і міжпоколінневих (трансгенераційних) психологічних наслідків Голодомору вказує багато досліджень, проведених в останні роки на великих вибірках, із залученням контрольних груп для порівняння. Так, за даними Центру українознавства КНУ імені Т.Г. Шевченка, дорослі жертви Голодомору, що вижили, мали значущо вищі прояви комплексу меншовартості, і нижчі – самооцінки, самоефективності, рівня домагань (Обушний, Воропаєва, 2009 [14]). Дорослі, що застали Голодомор дітьми у віці від 1 до 7 років, мали значно більші прояви тривожності, депресивності, фобій, психосоматичних розладів. Однією зі знакових рис жертв Голодомору стала десуб'єктивація населення, прийняття ролі об'єкта, якому потрібне джерело настанов. Vezo, V., & Maggi, S. у роботі 2015 року пишуть про психологічний «режим виживання» як знакову рису міжпоколіннево переданих наслідків Голодомору 1932–1933 років [2].

В одному з останніх досліджень В. Горбунова та В. Климчук (2020) засвідчили також указівки на соціокультурну передачу посттравматичного стресового розладу й уникання говорити про Голодомор у другого, третього й четвертого поколінь нащадків жертв [4]. Поряд із тим, згідно з останніми даними асоціативного експерименту І. Євченко, А. Маслюк (2020), від першого до третього покоління нащадків жертв Голодомору відзначається поступове зменшення травматизму та міфічності в сприйнятті концепту «хліб»; іншими словами, поступово хліб знову стає продуктом харчування [9].

Тепер перейдімо до обговорення сформульованих вище гіпотез щодо почуття провини, сорому і психотичного досвіду як питомих чинників для складнощів символізувати травмивний досвід Голодомору.

Провина. Почуття провини, звісно, стимулювалося й цілеспрямовано – з боку радянської влади. Ішлося про звинувачення самих

селян у тому, що в них настали «продовольчі труднощі». Однак тут ми б хотіли торкнутися іншого аспекту почуття провини.

На відміну від інших травмівних подій, де достеменно зрозуміло, хто є жертвою (як пасивним об'єктом кривди), а хто кривдником (активним діячем деструктивних вчинків стосовно жертви), Голодомор створював ситуацію, у якій у самих жертвах через сильну фрустрацію та фізіологічне виснаження штучно пробуджувалася поведінка та потяги, які в нормальних умовах взагалі не проявилися б або ж викликали б дуже сильну реакцію провини.

Виморена морально й тілесно людина йшла на вбивство рідних і чужих заради їжі, на вбивство зі співчуття, на канібалізм, на самогубство...

Історик О. Стасюк наводить такий приклад: «За збір трупів (доволі масова тоді робота) платили якусь норму – 300–500 грамів хліба за, скажімо, 12 мерців. Тому ж і забирали часто ще живих, щоб до норми дотягти. Це робили ті ж селяни, і важко їх звинувачувати» (Стасюк, 2010 [18]).

Окрім реальних дій, як відомо психоаналітикам, провини може стосуватися й уявних «вчинків», що активізовані позасвідомим матеріалом. Так, залишитися тим, хто вижив, коли довкола члени твоєї родини помирають, може мати болісні братовбивчі чи отчевбивчі фантазії [19]. Особливу силу такі позасвідомі фантазії – загалом універсальні (тобто притаманні всім) – можуть отримувати від хронічного стану гострого невдоволення, яке цілком природно адресовано іншому: «Ну чому ти мене не годуєш??» Якщо я дуже злився на маму, що вона мене не годує, а вона померла, то можливо, що я є співучасником її загибелі. Якщо я мріяв, щоб брата не було, аби я не мусив ділити з ним маленький шмат хліба, я відчуваюся співучасником його смерті...

Тягар провини за вчинені й невчинені, а тільки уявлені дії може працювати на вимогу забути, пригнітити, заблокувати можливість пригадування.

Сором. «На вулицях села часто лежали ще дихаючі люди, по яких повзали мухи... Здебільшого це були діти... Траплялися діти й підлітки, які ще ходили, але ніяк не реагували на людську мову. Їхній вигляд швидше нагадував скелет, ніж людину: різко видавався лоб, вирячені очі, вилиці, щелепи. Вони були іноді в трусах, іноді голі; різко виділялися провалини між ребрами, дуже тонкі, без м'язів руки і ноги, запалі груди і живіт» (Мицик, 2003 [13]).

Указівки на почуття сорому та самоприниження українців, що пережили Голодомор, наявні й у прямих свідченнях жертв. Так, І. Рева відзначає багато прикладів, де в згадках про ті часи люди самі себе порівнювали із собаками, мухами, худобою, гусінню тощо, описуючи свій

стан і своє харчування [16]. Голодомор став суттєвою кривдою для почуття власної гідності, побудованого у звичайних обставинах на погляді на себе як не вартого поваги й любові, погляді очима іншого. Не відставала в спрабах принизити жертв Голодомору й радянська пропаганда, яка змальовувала жертв Голодомору як просто лінивих або п'яничок (Горбунова, Климчук, 2020 [4]).

Інші аспекти сорому стосувалися зради своєї ідентичності й попередніх цінностей. Дослідження показали, що жертви Голодомору виявилися схильними до відмови від українства та його дериватів (Обушний, Воропаєва, 2009 [16]). Це не видається дивним, якщо взяти до уваги, що насправді голод не скінчився в 1933 році. Наступні роки були все ще напівголодними, й українці, за даними істориків [16], очікували нових Голодоморів і навіть заготовували собі труни, щоб бути гідно похованими під час наступної крадіжки врожаю владою. Тож очікувано, що О. Довженко засвідчив через 8 років після Голодомору, як легко українці почали поступатися мовою, національними традиціями, своєю ідентичністю [16]. Такий вибір є цілком адекватним, коли стоїть питання життя і смерті: не лише власних, а й тих, кого ти любиш. Утім із часом, у перспективі нової доби, цей вибір може викликати сильні докори сумління і страх осуду або ж, навпаки, потребувати покриття певними протилежними сенсами – від повного заперечення до ідентифікації з агресором.

Не варто також забувати, що виживання в роки Голодомору часто було привілеєм містян і власників «хлібної книжки», тобто партквитка. Тож сама ця тема може бути асоційованою як із соромом за потурання убивчій радянській політиці, так і з запереченням цього сорому через знецінення фактів Голодомору.

Поміж іншого, сором може стосуватися історій певних родичів: які збожеволіли, убили, з'їли, убили самих себе, зрадили тощо. Як визнати й висловити родинний зв'язок і його історії, які хочеться заперечити, стерти, «негативувати» в термінах психоаналізу А. Гріна [8]?

Психотичний досвід. Окрім уже сказаного, дійсність Голодомору (ми маємо визнати це) – тривала атака по принципу реальності, його логічних раціональних зв'язках (у термінах В. Біона [3]). Працівники та працівниці колгоспу збирають чудовий урожай, однак залишаються ні з чим і далі змушені продовжувати виконувати суворі колгоспні норми. Багато з них падають за мертво прямо на полях і залишаються там, оскільки в колег немає сил забрати їх із полів, які ще потрібно обробляти.

Ситуація виснаження, стресу, фізичного болю та перверсивна («збочена») логіка заяв, які висловлювалися з боку влади, буквально атакували психічний апарат і були здатні пара-

лізувати можливість свідомого критичного осмислення ситуації. Додатковий тиск створювала секретність Голодомору й ризики від його розголошення [11]. Жертви голоду мусили також коментувати нібито «невдалий врожай» і необхідність «урятувати буряки» [16].

Для міцно структурованої психіки ця атака й зустріч із психотичним могла отримати достатнє внутрішнє протистояння; тож вона оберталася і прийняттям власної смерті, і рішучими діями, як-от: спроба втечі, порятунку чи колективного самогубства всією родиною, намірами вижити, неконфліктно адаптувавшись до вимог, що висувалися.

Для тих, чия психічна структура була слабшою або чий травмівний досвід був надмірним, злам логіки раціонального провокував інтенсивнішу зустріч зі своїм психотичним: з архаїкою жадібного голоду, з галюцинаціями чи маренням. Спостереження (утім точних кількісних даних про це немає) указують на те, що найчастіше божевілля відзначалося в жінок, оскільки традиційно саме від них очікувалося годування й вигадування страв [16]. Під тиском вимоги до себе вигадати страву вони могли перейти до убивчих чи канібалістичних дій. Інші свідчення очевидців, навпаки, описують чергування жінок для захисту своїх дітей від односельчан-канібалів.

Психотичний досвід – досвід зустрічі з тим, що складно зв'язати, уписати в наратив своєї історії, пояснити собі та іншим, оскільки в ньому панує інша, лякаюча логіка. У випадках зустрічі з психотичним не на рівні власних галюцинацій, а в реальності психоаналітики говорять про виникнення «лакун» у психіці, де намагається утриматися відповідний трансформований матеріал [5]. Тоді вільне мовлення на певну тему є неможливим: і через свідому самоцензуру, і через позасвідомі механізми захисту від надто болісного, лякаючого чи небезпечного досвіду.

Психотичне – це також і щось таке, про що інший завжди може сказати: «Цього ж не існує. Це вигадка твоєї уяви! Ти просто хворий». Саме цей меседж десятиліттями лунав (і продовжує лунати) щодо теми Голодомору.

Висновки з проведеного дослідження. Ілюструючи цей матеріал, хочемо навести й самоспостереження, що може вказувати на міжпоколінневу передачу такого сильного, лякаючого, незв'язаного матеріалу:

Мисідалізацією текст 5 разів. Спершу – долаючи свій неймовірний опір говорити/писати про Голодомор, відчуваючи фрагментованість знань, уявлень, сильні болісні почуття. Далі – відчуваючи постійний сумнів і страх, чи ми ні в чому не помилилися, чи не переплутали якісь факти, чи достатньо навели аргументів, чи точно маємо право писати про це. Нас, як ніколи досі, переслідував образ злого читача,

який прокоментує, що це дурниці та що все було не так. Наче йдеться про травму передусім дереалізації й втрати довірливого зв'язку між собою і собою, собою та іншими, собою і світом. Травму, яку не пережити в мовчанні. Травму, про яку майже неможливо говорити... Але можна й варто намагатися.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Aulagnier P. La violence de l'interprétation. Paris, 1979.
2. Bezo B., Maggi S. Living in "survival mode": Inter-generational transmission of trauma from the Holodomor genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*. 2015. № 134. С. 87–94.
3. Bion W.R. Attacks on linking. *Melanie Klein today*. 1988. № 1. С. 87–101.
4. Gorbunova V., Klymchuk V. The Psychological Consequences of the Holodomor in Ukraine. *East/West : Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Volume VII. № 2.
5. Hollander N.C. Psychoanalysis and state terror in Argentina. *The American Journal of Psychoanalysis*. 1992. № 52 (3). P. 273–289.
6. Motyl A. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself. *World Affairs*. 2010. № 173 (3). С. 25–33. URL: <http://www.jstor.org/stable/27870299>.
7. Вашека І. В. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Zbiór raportów naukowych*. 2014. С. 27–30.
8. Грин А. Работа негатива. Психоаналитическая работа, фокусированная на концепте негатива. Киев : Издательство Ростислава Бурлаки, 2020. 488 с.
9. Євченко І., Маслюк А. Порівняльний аналіз концепту «хліб» для свідків Голодомору та їх нащадків. *Psychological journal*. 2020. № 6 (1). С. 130–141.
10. Коробчук І. Основні психологічні наслідки Голодомору та репресій. *Редакційна колегія*. 2018.
11. Кульницький С.В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 4–26.
12. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. Москва : Гнозис, 1995. 100 с.
13. Мицик Ю. Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Київ, 2003–2008. Т. 1–6. 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.
14. Обушний М., Воропаєва Т. Голодомор 1932–1933 рр., у політико-психологічному ракурсі. URL: <http://bezt taboo.narod.ru/aspecty.html> 2009.
15. Онуфрив С. Психологічні наслідки історичної амнезії про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2018. Випуск 43. С. 302–311.
16. Рева І. По той бік себе, соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. *Український інститут національної пам'яті*. 2019. 272 с.
17. Сокіл В. Образи наративів про голодомор. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6. С. 1202–1208.
18. Стасюк О. Доноси, самогон і байдужість до майна. Як голодомор змінив життєвий уклад села. *Історична правда*. 2010.
19. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Litres, 2018.
20. Фрейд З. Я и Оно: сочинения. Харьков : Фолио, 2005.